

*Дмитро Веденєєв,
Володимир Єгоров
(Київ)*

МЕЧ І ТРИЗУБ. НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

І. НАРОДЖЕНІ ПІДПІЛЛЯМ

Особливості вітчизняної історії, зокрема наявність «державних» і «бездержавних» смуг в минулому українського народу, обумовили і специфіку історії спеціальних служб в Україні. Хоча за визначенням розвідка та контррозвідка є невід'ємними атрибутами саме державного організму, в історії України спостерігалось виникнення спецслужб «недержавного характеру», в рамках діяльності політичних та військово-політичних рухів і організацій, які ставили за мету визволення та державне відродження України. До їх числа можемо віднести відповідні структури козацько-селянських рухів, Запорізького козацтва, повстансько-підпільних рухів доби визволення змагань 1918-1921 рр. Але чи не найбільш яскравим прикладом тут може слугувати багато десятилітня історія структур безпеки руху українських націоналістів, які у свій час оформилися в Службу безпеки Організації Українських Націоналістів (далі – СБ ОУН).

Історія СБ ОУН ще не стала предметом всебічного наукового аналізу й впевнено може бути віднесена до однієї з найгірше висвітлених сторінок минулого ОУН. Окремі згадки про СБ ОУН в працях з історії самого руху або у споминах його сучасників дуже і дуже фрагментарні. До того ж вони відчували вплив міжфракційної боротьби в ОУН й були створені за умов блокового протистояння у світі. Чи не єдиним нарисом історії СБ є книга її співробітника з 1940 р., відомого функціонера ОУН (Б) С.Мудрика-Мечника¹. В ній історія СБ висвітлюється насамперед через призму її протистояння радянським органам держбезпеки, але недостатньо уваги приділяється становленню самої Служби, її власній еволюції, старанно обходяться певні моменти, котрі можуть завдати шкоди «героїчній» інтерпретації минулого СБ ОУН. В останні роки з'явився і ряд публікацій, в яких автори намагаються відійти від полярних оцінок діяльності СБ ОУН (притаманних «викривальному» духові як радянської, так і еміграційної гілок історіографи). В них робиться спроба дати професійний аналіз концептуальних підвалин створення СБ, форм і методів її діяльності, місця в загальному контексті збройної боротьби українських націоналістів за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)².

Автори даної розвідки намагатимуться простежити основні етапи становлення СБ ОУН у контексті діяльності руху українських націоналістів. Більше того, поглиблене студювання історії СБ ОУН надає і додаткові

можливості для кращого розуміння минулого самого руху ОУН, а також історії України у ХХ столітті в цілому. Це актуально ще й з неї точки зору, що після здобуття Україною у 1991 р. державного суверенітету та поступового утвердження науково-культурного плюралізму у суспільстві створилися передумови для формування «єдиного історіографічного простору» між науковцями України та діаспори, для подолання відверто кон'юнктурних й морально застарілих штампів у висвітленні гострих проблем нашого минулого. Безсумнівно, необхідно бачити тверезо всю складність цього процесу – досить сказати, що ставлення до історії ОУН та УПА і зараз є своєрідною «смугою фронту» та індикатором політичних уподобань громадян. Але намагатися, прагнути до цього усе ж таки треба.

Поява перших націоналістичних організацій була крайньою й болісною реакцією на поразку української національно-демократичної державності 1917-1920 рр. та територіальне розчленування етнічних земель України Західно-українські землі (ЗУЗ) виявилися поділеними (радіше – окупованими) в 1918-1920 рр. між Польщею, Румунією та Чехословаччиною 14 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти у Парижі на вимогу польського уряду узаконила анексію ЗУЗ Польщею, зайвого разу продемонструвавши доволі своєрідне ставлення «західних демократій» до прав окремих народів. На землях Галичини почав насаджуватися режим адміністративно-військового та національно-культурного утиску прав українського населення.

Відповіддю на шовіністичну політику адміністрації Другої Речі Посполитої було виникнення широкої мережі українського підпілля в Галичині – від підпільних вищих закладів освіти та молодіжних осередків до суто бойових організацій. Найбільш відомою з останніх стала Українська Військова Організація – УВО, перші осередки якої виникли ще у липні 1920 р. у Празі. Остаточо, як вважається, УВО оформилася навесні 1921 р. її очолив полковник Корпусу Січових Стрільців Є.Коновалець. Організація налічувала на той час до 100 підпільників, серед яких було чимало бойових офіцерів та учасників визвольних змагань УНР-ЗУНР 1918-1920 рр. – полковники А.Мельник та Р.Сушко, сотники О.Думін, М.Матчак, В.Кучабський, О.Сеник та інші³.

Керівним органом УВО стає Начальна Команда, а її репрезентацією (представництвом) в Краї (Галичині) – Крайова Екзекутива у Львові (КЕ УВО). Територію Краю було поділено на чотири округи і вкрито широкою мережею «п'ятірок» – найнижчих тактичних підрозділів УВО, члени яких не мали право знати нікого з керівників, окрім їх особистого⁴.

Щодо основної політичної мети УВО, то, за визначенням самих її членів, вона полягала в «пропагуванні думки загального революційного зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і єдину державу»⁵. Як бачимо, провідним засобом дій було названо пропагандистський вплив на суспільну свідомість. Разом з тим

не заперечувався антитерор – засіб протидії «офіційному» терору⁶. Проте, на нашу думку, не зайвою буде спроба з'ясувати співвідношення пропагандистських та «бойових» методів в поточній діяльності УВО.

Спочатку декілька фактів з практики УВО. Через якісь два місяці після початку утворення організації й бойовик С.Федак здійснює замах на Начальника Польської держави Ю.Пілсудського, але невдало – поранення отримує львівський воєвода Грабовський. 5 вересня 1924 р. відбувається замах на Президента С.Войцехівського. 19 вересня 1926 р. гине шкільний куратор Львова С.Собінський (не ставлячи під сумнів «антинародну сутність» останнього, усе ж таки висловимо припущення, що жертва «атентанту» власноручно не проливала української крові). 1927 р. – УВО ліквідує українця Гука, запідозреного у співробітництві з польською поліцією 1928-1929 рр. – УВО проводить напади на пошти, редакцію шовіністичної газети «Слово польське» та Східні торги (роль цього закладу у гнобленні місцевих українців нами не з'ясовано)⁷. Виникає враження, що терор не тільки все більше висувається на перший план роботи УВО, але і набуває «безмотивного» характеру (що, до речі, властиво багатьом з відомих терористичних організацій, в тому числі – дореволюційних російських).

Не зайвим буде і аналіз змісту публікацій органу УВО – місячника «Сурма». Поряд з дійсно пропагандистськими матеріалами, спрямованими на викриття окупаційного режиму, дискредитацію «недієздатної демократії» та «революціонізацію» молоді на шпальтах «Сурми» чільне місце займають матеріали, так би мовити, «на методичну допомогу підпільнику-терористу». Наприклад, з досвіду «колег» – «Орсіні», «Нігілісти», «Як російські революціонери втікали з тюрем», щодо протидії польським правоохоронним органам – «З практик ляхської поліції», «Зізнання» (про поведінку на допиті), «Техніка слідства» тощо⁸.

Чи не був випадковим ухил УВО в галузь силових методів підпільної боротьби? На наш погляд, був досить закономірним за тих історичних обставин для організації за такими програмними завданнями й складом учасників, адже, крім крайніх груп, існували масові, потужні й легальні об'єднання Галичини, насамперед – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке мало домінуючий вплив в широкому кооперативному русі й «Просвіті» та з відразою ставилося до екстремізму УВО, згодом і ОУН. Однак УНДО та інші подібні утворення наполягали на лояльному ставленні до влади й суто мирних, в т.ч. – парламентських засобах покращання становища українського населення (втім, це не врятувало їх членів від сталінських репресій після 1939 р.).

Дивлячись об'єктивно, схилити польський уряд та диктатора (з 1926 р.) Ю.Пілсудського до визнання незалежності України «цивілізованими» засобами буде дуже проблематично. Слід неупереджено проаналізувати, враховуючи це, стиль мислення й психологічний світ перших націоналістів-підпільників, як це блискуче зробив в своїх «історичних есе» відомий

політолог-історик діаспори І.Лисяк-Рудницький.

Міжнародне становище навколо ЗУЗ не давало жодних підстав сподіватися на зміну їх статусу – у березні 1921 р. Ризький мир між Польщею та Радянськими Росією й Україною з іншого боку закріпив кордон між радянською та польською частинами України, а позиція володарів тогочасної Європи з цієї проблеми відома.

Реальних військових сил для зміни ситуації українській націонал-патріотичний рух в Галичині не мав, а Державний Центр УНР в екзилі у «Тарнівський період» свого існування (1920-1923 рр.) перебував під контролем тієї ж Польщі, як і його силові структури (Армія у таборах, Повстансько-Партизанський Штаб Ю.Тютюнника). Залишалося тільки робити ставку на відчайдушну підпільну боротьбу, не замислюючись про вірогідність перемоги й жертви.

Зрозуміло й цілком негативне ставлення ветеранів Армії УНР та, особливо, УГА до недавнього противника по запеклій війні між ЗУНР і Польщею. До того ж це були люди, як то кажуть, «прямої дії», готові до екстремальних умов боротьби у підпіллі.

Не повинно дивувати сучасників і неприйняття членами УВО легальних методів боротьби й демократичних цінностей в цілому. Останні здебільшого асоціювалися із неспроможністю української націонал-демократичної державності (насамперед – УНР) консолідувати суспільство та дати відсіч зовнішнім противникам. Годі і говорити, яким «авторитетом» серед галичан користувалися лідери націонал-демократи Наддніпрянщини С.Петлюра (з його Варшавською угодою квітня 1920 р. та відмовою від прав УНР на Західну Україну) або В.Винниченко з його сумнозвісними «хитаннями» та «каяттям» на сторінках «Відродження нації».

Отже, існувало достатньо об'єктивних причин для виникнення конспіративної, жорстко організованої, авторитарної за ментальністю та екстремістською за методом дій організації на зразок УВО. Зрозуміло, що боротьба її у підпіллі викликала потребу у спеціальних підрозділах задля здобуття необхідної інформації та забезпечення внутрішньої безпеки. Від початку існування Начальної Команди УВО в її структурі запроваджується відділ (референтура) розвідки на чолі з О Душним⁹.

Спочатку його діяльність мала «чисто військовий профіль»¹⁰. Це пояснювалося тим, що УВО розглядала саму себе в першу чергу як військову організацію, покликану очолити масштабну збройну боротьбу проти окупантів (реалістичність цієї мети – проблема окрема). Хоча спочатку діяльність референтури розвідки не відзначалася активністю, з часом й професіоналізм зміцнів. Особливу увагу було приділено створенню власної агентурної мережі не тільки на етнічних українських землях, але і на решті території Польщі, й офіцерського корпусу, мобілізаційних планів тощо¹¹. Імовірно такої спрямованості діям розвідки УВО надавав, зокрема, і суто фронтний досвід й учасників. Втім, сама УВО залишалася не стільки

ембріоном майбутнього українського війська, скільки вузькою підпільною підривною організацією (зрозуміло, що не могло бути і мови про відкритий виступ проти армії, яка відкинула Червону Армію на Віслі й врятувала Європу від здійснення «Наказу № 1423 по Західному фронту» з його закликком «через труп білої Польщі на багнетах понести революцію в Європу»).

Таким чином, функціональна спрямованість розвідки УВО (поряд з безсумнівними досягненнями) вочевидь не відповідала сутності самої УВО. Негативні наслідки не змусили на себе чекати. У 1922 р. було заарештовано члена УВО М.Дзіновського, зізнання якого дозволили польським спецслужбам провести широкі арешти серед бойовиків організації¹². Зауважимо, що в спогадах ветеранів націоналістичного руху ми не зустріли жодного зневажливого відгуку про польську поліцію та контррозвідку (дефензиву), котрі розглядалися як серйозний противник.

Відтепер підрозділ О.Думіна починає займатися контррозвідувальним забезпеченням діяльності організації – збирається інформація про можливі акції поляків та агентуру їх спецслужб¹³.

Між тим розросталася мережа націоналістичних організацій – у 1926 р. ряд молодіжних організацій об'єднується в Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ), повстають «Група української національної молоді», «Українське національне об'єднання», «Союз визволення України», «Союз українських фашистів». Останні три групи у листопаді 1925 р. утворюють Легію Українських Націоналістів (ЛУН) під проводом М.Сціборського. Наступними кроками на шляху інтеграції націоналістичних організацій були утворення Союзу організацій українських націоналістів (липень 1927 р.) та Союзу Українських Націоналістів¹⁴. Проведені у 1927-1928 рр. конференції українських націоналістів (Берлінська та Празька) підготували ґрунт для утворення Першим Конгресом українських націоналістів (січень-лютий 1929 р., Відень) Організації Українських Націоналістів (ОУН). Крім наріжних програмних та статутних документів, Конгрес обрав Провід ОУН (ПУН) на чолі з Є.Коновальцем.

Згідно з рішенням Конгресу УВО зберігала формальну організаційну самостійність та свій орган «Сурму». Віднині вся бойова (терористична) робота мала вестися тільки з позицій УВО та її Начальної Команди, аби не плямувати репутації ОУН як «суто політичної організації»¹⁵. До слова, створювався Суд ОУН у складі Головного Судді і 2 членів, хоча вищою мірою покарання за його вироком могло бути лише виключення з ОУН з оголошенням чи без нього у пресі¹⁶.

Статус УВО було підтверджено на конференції керівників її з проводом ОУН у Празі (червень 1930 р.). Дебатувалися дві точки зору: ліквідувати УВО та передати її бойові функції до ОУН, або залишити першу як самостійну організацію. Врешті Є.Коновалець ухвалив рішення: УВО залишається збройним загоном ОУН, її апарат скорочується, діє суворо конспіративно й незалежно від ОУН (звичайно – формально, оскільки сам

Є.Коновалець поєднував посади голови ПУНу й Начального Коменданта УВО)¹⁷.

Перші з 30-х рр. століття відзначилися бурхливим розвитком терористичних проявів з боку УВО-ОУН. Незважаючи на згаданий розподіл повноважень, Крайова Екзекутива ОУН на ЗУЗ все більше ставала, ігноруючи ПУН, на шлях терору. Це було констатовано на Крайовій конференціях ОУН навесні 1930 р., що відбулася у підземеллі львівського собору св. Юра¹⁸.

До цього спричинився ряд загально-історичних обставин та певні процеси в середовищі самої ОУН. Під час Великої депресії 1929-1933 рр. значно погіршилося соціально-економічне становище українського селянства (чистий прибуток господарств впав на 70-80%), яке сильно потерпало і від конкуренції з боку масових переселенців з Польщі («осадників»). Скрутним було становище робітництва та молоді інтелігенції, службові вакансії для якої незмінно перехоплювалися правлячою нацією. Зрозуміло, що не спостерігалось ніяких поступок в національно-культурній сфері (ще 1924 р., наприклад, було прийнято закон про заборону користування українською мовою в державних установах)¹⁹.

Влітку 1930 р. піднялася хвиля селянських нападів на польські маєтки (понад 2200 випадків), на що польський уряд відповів кампанією «пацифікації» (умиротворення). До 800 українських сіл було взято під контроль військ і поліції, заарештовано до 2 тис. осіб. Проводилися ревізії майна, руйнувалися національно-культурні осередки, касувалося місцеве самоврядування.

Апофеозом репресивних заходів польської адміністрації стало створення у 1934 р. в Березі Картузькій концтабору для політ'язнів, де перебувало до 2000 осіб (зауважимо, одночасно, що до нього кидали не лише українців, а й противників режиму інших національностей). Наступного року Польща відкрито відмовилася перед Лігою Націй від дотримання прав національних меншин. Така політика, справедливо зазначає сучасний історик О.Субтельний, «призвела до зростання екстремізму з обох сторін і ускладнила пошуки конструктивних рішень»²⁰.

Торкнемося хроніки терору ОУН першої половини 30-х рр., який напяму був пов'язаний із становленням структур безпеки руху націоналістів. В цілому у згаданий період підпілля ОУН здійснило до 60 вбивств та замахів на нього, десятки «експропріацій» у банках і поштових конторах, сотні акцій саботажу²¹. Було б, безперечно, неправомірним зводити діяльність ОУН лише до екстремістських акцій. Велася пропагандистська робота, виходили періодичні видання націоналістів (основною трибуною став празький часопис «Розбудова націй»), докладалися зусилля до роботи в середовищі господарських, освітніх, студентських та інших легальних організацій. ОУН підтримували художнім словом такі непересічні постаті тогочасного духовного життя як Є.Маланюк, О.Ольжич, О.Теліга, Б.Кравців. Однак саме насильницькі засоби боротьби

стають доміантою руху. ОУН, писав І.Лисяк-Рудницький, «була одночасно «армією в підпіллі» та політичним рухом-партією. Проте націоналізмові не пощастило гармонійно сполучити ці два аспекти своєї діяльності... Багатьом націоналістам важко було розрізнити тактику і методи, стасовані супроти окупантського режиму та українських політичних противників. Морально-політичний капітал, здобутий проти зовнішнього ворога, став засобом у змаганні до гегемонії над власним громадянством...»²².

Останній висновок відомого політолога варто запам'ятати для подальшого розуміння функцій СБ ОУН. Навряд чи організатори терору ОУН всерйоз сподівалися на повалення окупаційного режиму шляхом регулярних «атентантів». Думається, мотиви терору підпорядковувалися настанові, сформульованій в одному з «Бюлетенів Крайової Екзекутиви ОУН» (КЕ ОУН) від 1933 р.: «Психічне зреволюціонування широких народних мас – це перший етап підготовки до загального революційного вибуху»²³.

Отже, з хроніки терору ОУН пер. пол. 30-х рр.:

1931 р. – 29 вересня на курорті Трускавець бойовики ОУН В.Білас та Д.Данилишин застрелили депутата Сейму від Польської соціалістичної партії Т.Голувка, відомого... «прибічника польсько-українського компромісу»²⁴. Вчинок цілком зрозумілий, бо як «революціонувати маси» за умов компромісу... Згодом один з керівників СБ ОУН М.Матвієйко засвідчив, що наказ на ліквідацію Т.Голувка безпосередньо надійшов від одного з функціонерів ОУН Р.Шухевича²⁵. Ліквідатори депутата Сейма, котрі згодом брали участь в ряді «ексів» ОУН будуть повішені на світанку 23 грудня 1933 р. в цитаделі Львівської фортеці²⁶.

27 серпня того ж року бойовик ОУН М.Цар («Савчук») застрелив директора Української державної гімназії Львова, відомого педагога І.Бабія. Останній різко критикував методи праці ОУН, й іншого виходу не залишалось...²⁷.

1932 р. – вбито комісара поліції Львова Е.Бачинського²⁸.

1933 р. – бойовик ОУН знищує радянського консульського працівника О.Майлова «у помсту за голодомор 1932-1933 рр. на Радянській Україні»²⁹. Привід наскільки максималістський, настільки ж і безглуздий. На нашу думку, більшої уваги заслуговує версія про намагання ОУН спровокувати конфлікт між Польщею та СРСР. Якими б мотивами не керувалася ОУН в ті часи, важко зрозуміти, чому будинок у Львові, де мешкав вбивця О.Майлова, прикрашено меморіальною дошкою – адже вбивство іноземного представника завжди вважалось мерзенною, ганебною справою. Навряд чи такий вчинок місцевих можновладців іде в унісон із формуванням цивілізованого іміджу сучасної України на міжнародній арені...

1934 р. – кульмінація «активних дій» ОУН: вбито 3 поліцейських, 3 громадських старост, декількох агентів поліції, здійснено два вибухи. 3 травня у Стрийському парку Львова вбитий випускник гімназії Я.Бачинський за підозрою у співробітництві з поліцією³⁰.

Однак найбільш резонансним терактом стає вбивство голови МВС Польщі Б.Перацького, ім'я якого асоціювалося із жорсткими заходами влади в рамках політики «пацифікації». 15 червня того року на сходах варшавського «Товариського клубу» бойовик Г.Мацейко пострілом в голову завдав Б.Перацькому поранення, від якого той помер на операційному столі за півтори години³¹. Виконавцю вдалося зникнути.

Атентант на Перацького призвів до масових арештів членів ОУН, за грати потрапив майже весь Крайовий Провід у Галичині. Відбувся відомий судовий Варшавський процес ОУН 1935 р. Його організаторам, зокрема, органами МВС і II-го (розвідувального) відділу Генштабу Польщі було передано 418 оригіналів і 2055 копій документів УВО і ОУН, вилучених під час обшуків місць проживання у Чехословаччині членів ОУН О.Сеника, Я.Барановського, В.Мартинця та інших в 1933-1934 рр.³²

Матеріали розслідування підготовки теракту виявили зростання рівня кваліфікованості спеціальних заходів УВО-ОУН (з 1923 р. розвідвідділ УВО очолив Ю.Головінський, що в 1930 р. загинув від рук поліції, новим референтом «розвідки і зв'язку» НК УВО стає Р.Ярий³³).

Зокрема, майбутній перший керівник СБ ОУН(Б) М.Лебець організував протягом 1933-1934 рр. зовнішнє спостереження за Б.Перацьким (застосовуючи і т.зв. «жіночу розвідку») з метою фіксації його маршрутів пересування та звичок, він же обирав місце замаху, особисто інструктував Г.Мацейка та передав йому зняряддя злочину – пістолет «Гіспано» калібру 7,65 мм³⁴.

Лідери Крайового Проводу (в т.ч. – С.Бандера й М.Лебець) отримали на процесі смертні вироки, замінені на довічне ув'язнення. У в'язницях і концтаборах опинилися і сотні рядових членів ОУН, що практично звело нанівець терористичну діяльність.

Ескалація терору УВО-ОУН на початку 30-х рр. стимулювала подальший розвиток спецструктур руху націоналістів. Крім необхідного збору інформації про противника, виникала потреба у захисті підпілля від втручання ворожих спецслужб. Зрозуміло, яку увагу правоохоронні органи Польщі приділяли контролю за рухом націоналістів, його розкладу та запобіганню екстремістським проявам ОУН. Цікава деталь у квартальниках МВС Польщі, присвячених становищу нацменшин в державі³⁵ й надзвичайно насичених цікавою об'єктивістською інформацією, до 1930 р. на першому місці незмінно йшов огляд німецької діаспори, а з того моменту – першочергова увага надавалася українському населенню та його політичним силам.

Спецслужби Польщі досягай неабияких успіхів у створенні агентурних позицій в середовищі УВО-ОУН (користуємося такою умовною аббревіатурою через те, що в згадані роки, перефразуючи І.Бабеля, важко було зрозуміти, де кінчається УВО, а де починається ОУН). «Польська поліція, – згадував член ОУН І.Макух, – заповнила організацію УВО провокаторами і

конфідентами»³⁶.

Одним з найбільш відомих інформаторів польської контррозвідки в ОУН став Роман Барановський (колишній бойовик організації), брат секретаря ПУНу Я Барановського. Три роки він вів подвійну гру з дефензивою, за що сплатив справді страшну людську ціну – його зреклися батьки. Врешті поляки викрили його, і Роман Барановський помер у в'язниці³⁷.

На Празькій (1932 р.) Конференції ОУН структура організації отримала перший спеціальний підрозділ – «контрольно-розвідочну референтуру» її очолив студент-медик Я.Макарушка, а його заступником став студент О.Пашкевич. До її функції було віднесено збір відповідної інформації про ворожий державний лад, таємну співпрацю з ним громадян-українців та догляд за членами самої ОУН³⁸.

Крім запровадження розвідувально-контррозвідувального осередку, Конференція визначила новий статус УВО як референтури з військових справ КЕ ОУН на ЗУЗ. Відтепер УВО складалася з бойового і кадрового відділів, а на випадок потреби – створювала власну розвідувальну структуру³⁹.

Отже, нагальні потреби оперативного забезпечення збройної боротьби у підпіллі призвели до остаточного організаційного відокремлення підрозділу безпеки із згаданими функціями. На той час функції підрозділу не поширювалися за межі стандартних для спецслужби.

Аналіз передумов виникнення СБ ОУН був би неповним без визначення основних уявлень націоналістів про характер майбутньої УССД та постулатів ідеологи «інтегрального націоналізму», під впливом яких (як і в горні підпільної боротьби) виховувалися майбутні співробітники Служби.

Добре відомо, що засновником теорії «інтегрального» («чинного») націоналізму був Д.Донцов, «який хоч завжди стояв осторонь ОУН, вважався, проте, ідеологом націоналізму»⁴⁰. Думками Донцова (принаймні до 1943 р.) просякнута головні програмні документи ОУН. Його теорія увібрала найбільш поширені в тодішній післявоєнній Європі погляди суб'єктивізму, волюнтаризму, ірраціоналізму, фашизму, теорії еліти, тощо. Основні її риси детально розглянуто у спеціальних працях, тому звернемо увагу лише на ті, які, на нашу думку, звернуто до людей, що борються в екстремальних умовах за певну мету, досяжність якої їх не повинна хвилювати.

«Донцов, – пише сучасний філософ І.Лосев, – співає правдивий гімн фанатизмові як обов'язковому чинникові національних змагань під проводом ... міфоідеології, яка вимагає релігійного до себе ставлення, що не терпить найменшого сумніву... Нетерпимість є необхідним чинником переможної боротьби... Учений обґрунтовує необхідність так званого «революційного аморалізму...». Велика ідея має право розчавити окрему людину з її нікчемними потребами... Ця мораль «кращих людей» нації, лицарської касты перебуває по той бік добра і зла... Радикалізм Донцова виявляється в його схильності до висування максималістських, надзвичайних завдань..., у

принциповій конфронтації з реальністю, що не влаштовує... Донцов виступає як послідовний супротивник усякого лібералізму, що стверджує примат прав одиниці над правами людських спільнот... Людина є засіб, нація – мета»⁴¹.

Квінтесенцією поглядів Д.Донцова став відомий «Декалог» – «Десять заповідей українського націоналіста». В його пункті 7-му йшлося: «Не завагатимешся виконати найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро Справи», а п. 8-й закликав – «Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів Твоєї нації»⁴².

Важко не погодитися, що ідеологія Донцова гармонувала із психологічним станом молодого людини-підпільника, яка, дуже часто, і не встигла отримати належної освіти. Волонтаризм і максималізм ідеї мали компенсувати неповноцінний статус молодого українця в санаційній Польщі та напругу підпільної боротьби з вельми примарними шансами на стратегічний успіх.

Виховання підпільника супроводжувалося і ретельною перевіркою його ділових якостей, та, особливо, відданості організації (що само по собі свідчило про зростання усвідомлення норм внутрішньої безпеки). Як згадував учасник підпілля ОУН з 1937 р. С.Мудрик-Мечник, кандидат до вступу в ОУН «проходив підготовку і перевірку: чи є правдомовний, чи не має поганих звичок і лихих намірів, які негативні риси йому притаманні. За мною, крім явної перевірки, непомітно спостерігав ще хтось, мені невідомий...»⁴³. Неофіту влаштовувалися нестандартні ситуації, покликані перевірити його лояльність й витримку. Про одну з таких той же С.Мудрик-Мечник дізнався лише за декілька років: «...я довідався, що тієї ночі в лісі я мав справу не з польською поліцією, а з переодягнутими членами ОУН, які мали мене перевірити»⁴⁴.

Заслугують на увагу уявлення руху ОУН про майбутній державний лад незалежної України. Безсумнівно, що на них вирішальним чином вплинули ідеологія і сам устрій ОУН на зразок закритого Ордену з жорсткою внутрішньою ієрархією: «...Суть націоналістичного Ордену... ідея нації, – писав один з провідних ідеологів ОУН(Б) Я.Стецько. – Послух, карність і т.п. – неодмінні додатки... Цілком віддатися ідеї може тільки меншість, тому ідеєю Ордену є активна меншість»⁴⁵. В постанові II Великого Збору (з'їзду) ОУН(Б) від квітня 1941 р. йшлося, що «ОУН бореться за побудову Української держави на засадах одної політичної організації провідного активу»⁴⁶.

Влада в майбутній державі мала бути «сильною владою найкращих з усіх верств народу, ...за безоглядне винищення сил руїни і розбрату»⁴⁷. Наріжними принципами розбудови державного ладу передбачалися вождізм, диктатура, монопартійність управління, відсутність опозиції (риса, до речі, притаманні не тільки сталінському СРСР, але й багатьом європейським державам міжвоєнного періоду, від Атлантики до Чорного моря і від

Заполяря до Балкан). Своєрідними були погляди на правопорядок. Як йшлося в одній з інструкцій ОУН(Б) від 1941 р., «формою державної влади повинна бути політико-мілітаристська диктатура ОУН. Наша влада повинна бути страшною... Ні один вирок не оскаржується, а виконується зразу. Кодексом є власна націоналістична совість»⁴⁸.

В рамках державотворчих міркувань ідеологів ОУН довоєнного періоду приділялася увага і органам захисту державної безпеки. В проекті Конституції УССД («Проекті основних законів Конституції Української Держави») відомого діяча і теоретика ОУН М.Сціборського пропонувалося утворення для захисту державної безпеки і внутрішнього ладу органу під назвою «Націоналістична Охорона Держави». Для боротьби з кримінальною злочинністю передбачалася «Державна поліція»⁴⁹:

Як бачимо, чітко визначалася окремішність органів безпеки від решти правоохоронних органів. Разом з тим епітет «Націоналістична» вказував на жорстку підпорядкованість функцій органів безпеки монопартійній верхівці – правлячій організації націоналістів.

В період між 1920 і 1939 рр. в середовищі руху українських націоналістів та його підпільної ланки визріла низка передумов для створення повномасштабної Служби безпеки. Серед них можна відокремити:

— організаційні, у вигляді існування з 1932 р. окремого осередку з розвідувальними і контррозвідувальними функціями;

— політичні, що полягали в чітко визначеному курсі на відновлення самостійної української держави, включаючи і силові засоби боротьби;

— теоретичні, які включали нагромаджений досвід організації спеціальних заходів та певні уявлення про функції органів безпеки майбутньої УССД;

— кадрові, наявність цілої генерації молодих людей, вихованих на екстремальних засадах підпільної боротьби та ідеях «чинного націоналізму», з навичками боротьби на «таємному фронті» з ворожими спецслужбами.

II. ФУНДАЦІЯ І ПЕРШІ ЗАХОДИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН

У лютому 1939 р. мережу ОУН на ЗУЗ очолив М.Тураш (Грабовський), який поставив за мету активізацію діяльності організації як легальним шляхом, так і в підпіллі. Він заснував нову Крайову Екзекутиву ОУН в регіоні (КЕ ОУН на ЗУЗ), де вперше було запроваджено референтуру Служби безпеки як окремий підрозділ⁵⁰.

Подальший розвиток структур безпеки ОУН опинився у тісному зв'язку із подіями Другої Світової війни та процесами всередині самої ОУН. Окупація Німеччиною Польщі прискорила процес співробітництва СБ ОУН зі спецслужбами III Рейху (ми не ставимо за мету розгляд відносин руху українських націоналістів з офіційними структурами Німеччини, оскільки ця проблема достатньо висвітлена в науковій літературі – *Авт.*).

Одним з аспектів військового співробітництва між ОУН і нацистами стало створення у Кракові спецшколи для підготовки кадрів тільки-но створеної СБ, котрі планувалося використовувати для розгортання підривної роботи під час підготовки й ведення війни проти СРСР. Основними навчальними дисциплінами були ідеологічна підготовка (викладав Мирон-Орлик), організаційна робота (Я.Старух), розвідка та контррозвідка (М.Арсенич), конспірація (Д.Маївський-Косар)⁵¹.

З іншого боку входження західноукраїнських земель у 1939-1940 рр. до складу УРСР і СРСР, поширення на регіон репресивної політики сталінізму поставило питання про активізацію роботи підпілля й спецструктур ОУН на радянській території. «Прихід більшовицької окупації на західноукраїнські землі, – згадував С.Мудрик-Мечник, – створив нову дійсність, а з нею розуміння конечної потреби розбудови й удосконалювання Служби Безпеки»⁵², тим більше, що в цей час уже на всіх щаблях проводів ОУН були здібні члени для Служби Безпеки розвідки і контррозвідки»⁵³.

Що стосується внутріпартійного становища ОУН, то тут прискорення набрали процеси зростання суперечностей між її радикальним «молодим» крилом (кістяк якого був зцементований спільною підпільно-терористичною діяльністю 30-х рр.) та більш поміркованою частиною організації, й ветеранами, що перебували на еміграції та співробітничали із Німеччиною. Перші тертя між ПУН ОУН та КЕ ОУН на ЗУЗ виникли ще наприкінці 1939 р. КЕ ОУН виступало за надання збройної допомоги Карпатській Україні у боротьбі проти угорської експансії. Однак голова ПУНу А.Мельник, зважаючи на союзницькі відносини Угорщини з Німеччиною, утримався від цього й окремі члени КЕ ОУН брали участь в лавах «Карпатської Січи» без його санкції⁵⁴.

Повернення з польських в'язниць радикалів ОУН (в т.ч. – С.Бандери) поглибило розходження «Молоді» вимагали мілітаризації ОУН, усунення із ПУНу таких авторитетів руху, як М.Сціборський, О.Сеник, Я.Барановський як таких, що втратили довіру КЕ ОУН⁵⁵. Відмова А.Мельника задовольнити ці вимоги стала приводом для остаточного організаційного розколу в ОУН, хоча ще II-й Великий Збір ОУН у серпні 1939 р. (Римський) пройшов спокійно та обрав А.Мельника головою ПУНу.

Між тим згадуваний вже Р.Ярий (колишній офіцер австро-угорської армії та УГА, відомий своїми зв'язками з німецькими спецслужбами) в готелі «Люкс» в словацькому містечку Піщани зібрав понад сто майбутніх «бандерівців» й виробляв з ними план розколу ОУН⁵⁶. 9-10 лютого 1940 р. у Кракові відбулася за його допомогою конференція радикалів ОУН, на якій було проголошено створення «революційної фракції» ОУН, відомої нині як ОУН С.Бандери (ОУН(Б)) або Революційна ОУН.

Фракцію очолили С.Бандера й С.Ленкавський. Водночас на таємному засіданні створюється Служба безпеки ОУН(Б), на яку, зокрема, було покладено виконання смертних вироків бандерівців лідерам мельниківської

частини ОУН (ОУН(М))⁵⁷. Головою СБ ОУН(Б) (далі буде йтися саме про цю структуру – *Авт.*) став М.Лебедь, а його заступником М.Арсенич (1910—1947 рр.). Крім того, М.Лебедь займався комплектуванням перемінного складу вищезгаданої спецшколи в Кракові (Закопане, пансіонат «Стамарі»), законспірованої під курси для спортсменів, курсанти якої одночасно давали підписку про співробітництво з гестапо⁵⁸.

Зауважимо, що попередня жорстка школа підпілля, гострота міжфракційної боротьби в ОУН, та й сам той несентиментальний час зробили керівників СБ фігурами дуже одіозними й з сумною репутацією навіть в самому середовищі організації. Один з провідних зарубіжних історіографів ОУН та її ветеран З.Книш згадував про М.Лебеда, що «його лиса труп'яча голова самим виглядом своїм наганяє страх»⁵⁹. Автор наводить випадок із власних вражень. Ще до початку Великої вітчизняної війни колеги М.Лебеда затримали молоду людину, яку звинувачували у співробітництві з польською поліцією. В справу втрутився З.Книш, якого 3-годинний допит підозрюваного переконав в його невинності, і запропонував звільнити підслідного. «Неможливо, – відповів йому М.Лебедь. – Раз ми його арештували, мусимо довести діло до кінця.» «Не така-то легка справа була в тих роках вирватися з рук Лебеда»⁶⁰. Про М. Арсенича («Михайла», «Григора») один з його друзів відгукнувся так: «Григор» вважається найлютішим діячем оунівського проводу. Він не рахується ні з якими пом'якшуючими обставинами і не знає інших заходів впливу або покарання, крім фізичного знищення»⁶¹.

5 квітня 1940 р. С.Бандера зустрівся в Італії з головою ПУНу і зажадав передачі влади в ОУН особисто йому на підставі рішення Краківської конференції. А.Мельник відмовився та 6-7 квітня письмово повідомив С.Бандеру та Я.Стецька (Карбовича) – «ставлю Вас перед Головний Революційний Трибунал ОУН»⁶². Розкол ОУН на дві фракції став фактом, формально зафіксованим Великим Збором (ВЗУН) ОУН(Б) у квітні 1941 р. в Кракові. На ньому ж були скасовані рішення Римського ВЗУН 1939 р. та взято курс на поглиблення співробітництва з державами-агресорами (Німеччиною, Італією, Японією) та «координацію дій з німецькою армією в тилах Червоної армії»⁶³. До Служби безпеки ОУН(Б) влилися провідні співробітники спецструктур руху – згадувані М.Лебедь, М.Арсенич, В.Турковський («Павло»), І.Равлик, Є.Врецьона, П.Федорів («Дальнич»), Я.Пришляк, Г.Пришляк⁶⁴. Зазначимо, що в програмних і статутних документах ОУН обох фракцій про існування СБ відкрито не йшлося⁶⁵. КЕ ОУН на ЗУЗ перейшов під контроль С Бандери⁶⁶.

Новостворена СБ ОУН(Б) одразу ж почала використовуватися як знаряддя міжфракційної боротьби. «...Розбрат в ОУН, – зазначав І Лисяк-Рудницький, – та жалюгідні інциденти взаємопобоювання завдавали націоналізмові непоправного морального удару»⁶⁷. СБ «диверсантів» (як охрестили мельниківці ОУН(Б)) приступила до виконання завдань, що

містилися у «Записці в справі подолання внутрішньоорганізаційної кризи в ОУН»: «перевести строгу ізоляцію небезпечного в організації елемента» та здійснити «безоглядну чистку від шкідливих і непевних елементів у цілій Організації»⁶⁸.

Насамперед було докладено зусиль до дискредитації лідерів ОУН(М). Так, по відношенню до секретаря ПУНу, учасника руху з 1922 р. Я.Барановського поширювалися чутки про його співробітництво з польською поліцією («органи безпеки ОУН розпоряджають документарними доказами, що Яр Барановський був провокатором на службі польської поліції») ⁶⁹. Тоді Я.Барановський добровільно пішов під Революційний Трибунал і той виправдав його (прокурором Трибуналу був бойовик ОУН І.Мицик, засуджений свого часу в Польщі на 15 років за вбивство поліцейського агента). Однак це не врятувало Барановського від ліквідації його в майбутньому СБ ОУН (така ж доля чекала і на І.Мицика) ⁷⁰.

По відношенню до М.Сціборського поширювалися звинувачення у співробітництві з радянськими органами держбезпеки, до О.Сеника – у причетності до вбивства Є.Коновальця в Роттердамі у 1938 р. ⁷¹. Не можна виключати припущення, що до дискредитації лідерів ОУН(М) та інспірування міжфракційної боротьби докладали зусиль і радянські органи держбезпеки. Вони завжди розглядали рух націоналістів як серйозного противника, а «співробітництво з УВО-ОУН» було одним з найбільш поширених звинувачень в УРСР в ході масових політичних репресій кінця 20-х – 30-х рр. Зрозуміло, що середовище ОУН було важливим об'єктом для інфільтрації агентури радянської ДБ та полем діяльності співробітників зовнішньої розвідки ОДПУ-НКВС СРСР. Досить сказати, що один з фундаторів ОУН, автор доповіді про її організаційний устрій на Віденському Конгресі ОУН 1929 р. П.Кожевников, у 1945 р. виявився співробітником радянської розвідки ⁷².

У вересні 1940 р. КЕ ОУН(М) на ЗУЗ поширила інформацію про те, що організаційний референт ОУН(Б) на ЗУЗ Горбовин («Буй») в березні 1940 р. за дорученням СБ ОУН(Б) перейшов Сян і добровільно пішов на співробітництво з НКВС. У Львові він зустрівся з «Яценко-Норбертом-Валюхом» (генерал-лейтенантом НКВС П.Судоплатовим) та передав йому відомості про підпілля ОУН за ЗУЗ «Бую» органами держбезпеки, як стверджували прихильники ОУН(М), було поставлено завдання роздмухувати конфлікт всередині руху націоналістів та надано сфабриковані компрометуючі матеріали. Потім П.Судоплатов особисто відвіз Гербового до кордону й домовився з ним про засоби зв'язку. Згодом, пише З.Книш (під псевдонімом «Б.Михайлюк»), Горбовин був викритий «розвідкою ОУН» (імовірно, мається на увазі орган безпеки ОУН-М – *Авт.*) ⁷³. Слід мати на увазі і те, що наведені взаємні звинувачення народилися у вирі міжфракційної боротьби і потребують найкритичнішого ставлення.

Однак справа не вичерпалася обміном пропагандистськими ударами

Так, захоплені мельниківцями документи ОУН(Б) засвідчили, що М.Лебедь, «займаючи в тому «проводі» пост «шефа безпеки»» (бандерівське ГПУ, в якому Лебідь намагається грати роль «Дзержинського»), розпорядився встановити зовнішнє спостереження за рядом провідних діячів ОУН(М) «при допомозі спеціальних шпигів-агентів»⁷⁴. Одним з об'єктів таємного догляду СБ став полковник Р.Сушко – колишній член УВО, шеф позастатутного військового штабу ОУН, заступник військового референта ОУН, призначений А.Мельником «провідником українських земель під німецькою зверхністю». Р.Сушко, ветеран збройних змагань 1918-1920 рр., був вбитий СБ ОУН(Б) у січні 1944 р. в рамках «полювання» на «старих полковників»⁷⁵.

В цілому за передвоєнний період жертвами уособиць в ОУН стало до 400 мельниківців і близько 200 членів ОУН(Б)⁷⁶. «Ця понура епоха української мартирологи, – із сумом констатував З.Книш, – не знайшла ще свого пера»⁷⁷.

Звернемося до проблеми розбудови організаційної мережі Служби безпеки напередодні Великої вітчизняної війни.

Основними документами, створеними ще до червня 1941 р., які регулювали питання організаційної побудови та функціональної спрямованості СБ, були «Організація служби безпеки» та «Українська служба безпеки»⁷⁸. Було розроблено і підручник для співробітників СБ, згідно з яким до основних функцій цього органу відносилися контррозвідувальні завдання проти зовнішніх противників (напрямки роботи – «протимосковсько-більшовицький (НКВД), протипольський (польське підпілля), інших чужонаціональних чинників а) поляки, б) румуни, в) мадяри, г) інші»), підтримка внутрішньої безпеки в ОУН та Службі («внутрішньоорганізаційний» напрямок) догляд за політичною лояльністю в Українській державі («внутрішньополітичний») та боротьба з небезпечними кримінальними злочинами⁷⁹.

Варто зауважити, що при визначенні функцій та службового інструментарію СБ ретельно вивчала досвід спеціальних служб Польщі, нацистської Німеччини, радянських органів держбезпеки. Так, зазначає С.Мудрик-Мечник, захоплені ОУН матеріали обласного управління НКВС в Луцьку служили для «вишколу» членів Служби Безпеки ОУНр»⁸⁰.

Структура СБ була дуже розгалуженою. Вона охоплювала всю оргмережу ОУН, ставлячи під контроль майже всі сторони життя організації, приділяючи першочергову увагу контррозвідувальній протидії та контролю за дотриманням конспірації⁸¹. Центральною фігурою Служби був інститут референтів, що працювали на різних рівнях організації або певних територій. На референта СБ покладалися турбота про «належну охорону організаційної роботи та її членів, збирання інформації про ворожі сили, що діють на шкоду ОУН, переводить їх ліквідацію, веде внутрішню розвідну працю»⁸².

Обласному референту, крім того, мала підлягати боївка СБ як

«ліквідуючий чинник». Кримінальними справами СБ повинна була займатися лише тоді, коли правопорушник був членом ОУН⁸³. Суто криміально-поліційні органи ОУН мали підпорядкуватися військовому референтові, який підтримував контакти з СБ в частині справ її компетенції.

Однак поступово коло інтересів СБ розширювалося. Ще до 1941 р. перед Службою були поставлені більш всеохоплюючі завдання:

- боротися за здоровий моральний стан в ОУН;
- протидіяти розвідувально-підривної діяльності ворожих спецслужб та їх агентури;
- виконувати певні функції судової влади «в боротьбі з шкідниками, і ворожими елементами для Українського народу і Організації»;
- дбати про особисту безпеку членів ОУН та охорону її майна;
- створювати власні позиції «в чужих і ворожих нам середовищах в цілях розвідки, диверсії та провокації»⁸⁴.

Як бачимо, визначені завдання, крім традиційних для будь-якої спеціальної служби, все більше висували СБ на роль тотального контролера життєдіяльності ОУН. Для їх виконання дозволялося припускатися і крайніх засобів. Так, у згаданому підручнику СБ рекомендувалося при здійсненні слідчих заходів застосовувати «фізичний примус, погрози, побої, голод, випитування аж до втоми... Вартість цих способів доведена і нічого не повинно відтягувати випитувача застосувати їх, коли свідок чи підозрілий мовчить або бреше»⁸⁵.

Наближення нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз ставило перед ОУН та її функціональними структурами завдання використання конфлікту наддержав для спроби відновлення політичної незалежності України. Сам факт майбутнього зіткнення не був секретом для провідників обох ОУН. Так, про точну дату початку війни керівника Крайового Проводу ОУН(Б) на ЗУЗ І.Климіва-Легенду зв'язковий Головного Проводу Т.Онишкевич повідомив ще у перших числах червня 1941 р.⁸⁶

Ділові контакти ОУН із зацікавленими інституціями Німеччини не припинялися. За свідченням М.Лебеда, «під час конфлікту в ОУН, як і після нього, німецькі розвідувальні політичні кола підтримували контакти з обома ОУН. Обидві ОУН не розривали зв'язків з німецькими військовими колами просто тому, щоб мати можливість активно брати участь у боротьбі в Україні під час німецько-радянської війни, яка тоді назрівала і була для всіх очевидною»⁸⁷.

Повставала нагальна потреба створення відповідних структур, які б стали зародком державного ладу УССР на зайнятих німцями територіях України, а також визначення ролі і місця СБ в майбутніх державотворчих процесах. Вже II ВЗУН(Б) у квітні 1941 р. розробив для Крайового Проводу на ЗУЗ (КП на ЗУЗ) інструкції про підготовку до війни. Забезпеченням їх таємності займалася СБ⁸⁸. Інструкція націлювала членів ОУН «німецькі війська приймати як війська союзників», використовувати їх успіхи для

творення власного державного ладу. Його ж провідною силою мала бути сама ОУН – «орден борців і фанатиків»⁸⁹.

Щодо органів безпеки, то планувалося творення відділів «безпеки й інформації» при всіх територіальних осередках ОУН, збереження і використання «технічного арсеналу НКВС»⁹⁰.

На території Польщі почалося формування трьох «похідних груп» ОУН(Б) чисельністю, за різними оцінками, від 1200 до 3-5 тис. кожна. Було визначено маршрут кожної з них: через Житомир до Харкова, через Вінницю на Київ та через Дніпропетровськ до Одеси. Групи мали просуватися вслід за німецькими військами, пропагувати ідею самостійності України та створювати цивільну українську адміністрацію і поліцію⁹¹.

Відповідно СБ зобов'язувалася створювати похідні референтури згідно «із своїми загальноорганізаційними завданнями»⁹². Після утворення місцевої української адміністрації керівники цих груп мали перейти на посади референтів СБ і підлягати «Провідникові свого терену», інформуючи його у справах компетенції. В суто оперативних питаннях референтури підлягали і звітували виключно власному вищому керівництву⁹³.

Вважалося, що головною метою діяльності СБ стане «організація ладу і порядку. Всі акти правово-державного порядку можуть набрати реальної сили, бо є орган, що зможе примусити непокірливих визнати їх...»⁹⁴. Політичні завдання СБ на початковому етапі державотворення полягали в допомозі скликанню загальних зборів населення для оголошення зміни влади та припиненні діяльності всіх інших, крім ОУН, політичних об'єднань: «чинити опір всякій політичній ініціативі по створенню різних народних комітетів, різних емігрантських угруповань»⁹⁵ (імовірно, малися на увазі спроби створення альтернативних форм влади з боку ОУН(М) або Державного Центру УНР в екзилі – *Авт.*).

У військовій сфері СБ повинна була організувати з місцевих жителів загони народної міліції, взяти під контроль за їх допомогою державні і громадські установи, промислові підприємства, засоби масової інформації. Вони ж повинні були нейтралізувати представників старої влади, співробітників радянських правоохоронних органів, встановити режим військового часу⁹⁶.

З членів народної міліції планувалося створити «окремий відділ», завданням якого було б подолання супротиву опозиційних елементів чи ворожих сил, підбір кадрів для місцевої адміністрації⁹⁷. В структурі міліції передбачалися «розвідувально-слідчі» підрозділи з каральними функціями. На всіх нелояльних чи підозрілих осіб заводився б таємний облік та негласний догляд за допомогою «внутрішньої розвідки». Для профілактики виступів проти нового ладу СБ повинна була взяти під контроль «всі ділянки життя»⁹⁸.

В органах народної міліції на рівні район-місто запроваджувалися посади «комісара розвідочно-слідчих та спеціальних завдань». В обласних

центрах передбачалися відділи оперативний (ведення секретних справ і командування оперативними загонами) і охорони найбільш важливих установ і керівництва⁹⁹.

Як бачимо, в планах відновлення української незалежної державності органам СБ відводилася особлива роль. Вони не тільки брали на себе оперативне забезпечення просування похідних груп ОУН, але і отримували завдання на формування стаціонарної мережі органів безпеки. Маючи власну систему підпорядкування, вони перетворювалися на «державу в державі» і брали під контроль діяльність цивільної адміністрації. Догляд СБ за суспільством не обмежувався лише нелояльними громадянами, а й поширювався на широкі верстви населення. На органи СБ покладалася і місія фундації загальних органів правопорядку, в яких, в свою чергу, утворювалися підрозділи спеціального призначення.

У передвоєнний період підпілля ОУН та органи СБ розгорнули активну діяльність на землях Західної України, які в 1939-1940 рр. увійшли до складу УРСР і СРСР. Поширенню роботи та підтримці місцевим населенням руху українських націоналістів сприяв не тільки авторитет ОУН як борців з польським шовіністичним режимом, а й брутальні прояви політики сталінізму в регіоні.

Безсумнівно, було б неправомірним зводити наслідки політики радянської влади в регіоні лише до негативних проявів, не кажучи вже про історичне значення об'єднання етнічних українських земель в рамках єдиної державності (хоч із вельми формальною самостійністю). Чимало було зроблено для реалізації національно-культурних і освітніх попитів українського населення краю. У 1939-1940 рр. кількість шкіл з українською мовою викладання збільшилася з 139 до 6000, почалося викладання українською у Львівському університеті, відкривалися педагогічні технікуми та інститути¹⁰⁰.

Проводилася кампанія по ліквідації неписьменності. Відкривалися нові медичні заклади, східні області України направляли сюди кваліфіковані кадри інтелігенції.

Проте перетворення в суспільно-економічній сфері здійснювалися вже відпрацьованими в СРСР жорсткими, екстремальними засобами. «Стахановськими» темпами здійснювалася націоналізація промисловості, банків, торговельних закладів, конфісковувалися поміщицькі і церковні землі. З перших же тижнів почалося «розкуркулювання» заможних селян. Ліквідовувалися господарства польських осадників, а самі вони (понад 137 тис осіб) вивозилися до Сибіру, Казахстану, Комі АРСР¹⁰¹.

Було ліквідовано всі ознаки багатопартійності, товариство «Просвіта», різноманітні національно-культурні, кооперативні, страхові, спортивні товариства.

Сама діяльність нових керівних кадрів (переважно – вихідців зі східних регіонів України та Росії, навіть у 1950 р. лише 10% членів

львівської організації ВКП(б) були місцевого походження ¹⁰²) відзначалася поганим знанням місцевої специфіки, зневажливим ставленням до образу життя галичан та некомпетентністю (у 1939 р. понад 71% секретарів районних і міських комітетів ВКП(б) не мали навіть середньої освіти ¹⁰³).

Створювався і регіональний апарат органів внутрішніх справ і держбезпеки. Всього в Західній Україні (з Буковиною) запроваджувалося 5 обласних управлінь НКВС, а з лютого 1941 р. – окремі обласні управління НКДБ. Для «надання допомоги органам народної влади у перехідний період» на ЗУЗ було направлено 726 осіб оперативного складу НКВС, а згодом – додатково ще 600 кадрових офіцерів служб НКВС і випускників оперативно-чекістських шкіл ¹⁰⁴.

Поступово в реї юні розкручувався маховик позаконних репресій. Вони були скеровані насамперед проти «соціальне ворожого елементу» – представників заможних верств населення, учасників політичних партій, урядовців і чинів силових структур, священників тощо. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Тільки за станом на 13 лютого 1940 р. було депортовано 89062 громадян або 10% населення краю ¹⁰⁵. За узагальнюючими оцінками населення Галичини за період з жовтня 1939 до січня 1941 р. скоротилося на 400 тис. осіб ¹⁰⁶.

За сфабрикованими звинуваченнями проводилися масові арешти. Так, влітку 1940 р. було заарештовано 35 тис. осіб за звинуваченням у підготовці повстання під проводом ОУН ¹⁰⁷. Слід зауважити, що самі безпосередні виконавці антилюдських намірів сталінізму – співробітники органів НКВС-НКДБ незадовго до цього самі пройшли через декілька хвиль репресій і «чисток» (колишній голова КДБ СРСР В.Крючков у книзі «Личное дело» наводить цифру репресованих оперпрацівників у 21,8 тис.), були залякані, здеморалізовані, відзначалися низьким освітнім та загальнокультурним рівнем (в НКВС УРСР перед війною лише 8% співробітників мали вищу і середню освіту, 29% – неповну середню, решта – нижчу) ¹⁰⁸.

Напевно, найбільш жорстоким та огидним злочином сталінізму на Західній Україні стала сумнозвісна «чистка» або «розвантаження» в'язниць у перші дні Вітчизняної війни. За повідомленням начальника тюремного управління НКВС УРСР Філіпова, у в'язницях Львівської обл. було розстріляно 2464 в'язня, в Дрогобицькій обл. – 1101, Станіславській – 1000, Луцьку – 2000, Перемишлі – 267, Дубні – 260 осіб тощо ¹⁰⁹.

Населення регіону, що очікувало позбавлення від шовіністичного польського режиму, зазнало справжнього шоку від поведінки нової влади. Це створювало сприятливі умови для розгортання ОУН антирадянського руху опору в підпіллі. Організація мала сильні позиції в регіоні. За даними звіту Крайового Провідника ОУН(Б) на ЗУЗ І.Климіва-Легенди, сіткою ОУН було охоплено до половини населених пунктів, а загальна чисельність членів ОУН в регіоні на літо 1941 р. досягала 20 тис. ¹¹⁰.

Після II ВЗУН (Бандери) 1941 р. власні завдання отримала референтура СБ Крайового Проводу – виявлення і знешкодження агентури НКВС (за станом на 1 січня 1941 р. агентурно-освідомчий апарат УДБ НКВС УРСР на ЗУЗ нараховував близько 22 тис. чоловік)¹¹¹, вивчення форм і методів роботи держбезпеки, їх узагальнення з метою запобігання провалам¹¹². Ставилося і широке коло розвідувальних завдань – збір інформації про радянські військові частини, органи НКВС, включаючи й біографічні дані командного та рядового складу¹¹³.

Склалася організаційна структура органів СБ: інформатор СБ в первинній ланці ОУН («кущі»), районні, надрайонні, окружні референтури ОУН. Як правило, на зв'язку у районного референта СБ було 5-20 постійних інформаторів, які доповідали, зокрема, про контакти місцевого населення з органами держбезпеки. Органи СБ не мали право підтримувати організаційний зв'язок з іншими функціональними підрозділами ОУН¹¹⁴.

В міру наближення війни між Німеччиною та СРСР СБ ОУН докладала зусиль до підготовки в оперативному відношенні театру військових дій. У 1939-1940 рр. під керівництвом фашистської служби безпеки СД та військової розвідки абверу було проведено спеціальну підготовку для розвідувально-диверсійної діяльності значної групи членів ОУН. Крім того, у 1941 р. при сприянні абверу і під контролем ОУН(Б) формуються з членів ОУН батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» (в рядах «Роланда», крім членів ОУН(Б) служили і мельниківці, петлюрівці та гетьманці), приписані до навчального полку особливого призначення «Бранденбург-800»¹¹⁵.

Розвідувальне-диверсійні кадри з членів ОУН почали готуватися ще з метою застосування проти Польщі в разі війни з нею Німеччини та для інспірування повстання у тилу польських військ.¹¹⁶ Оперативне супроводження переходу згаданих кадрів ОУН через радянсько-німецький контроль покладалося на СБ, вона ж повинна була встановлювати зв'язок із затриманими членами організації¹¹⁷. Тільки у 1940 р. радянські прикордонники затримали до 5000 агентів абверу, більшість з яких належала до ОУН¹¹⁸.

Важливою ділянкою роботи підпілля ОУН та СБ стає підготовка антирадянського повстання. Одна з таких спроб була придушена у грудні 1939 р. в м. Збараж Тернопільської обл. Збройні виступи готувалися в ряді повітів Тернопільської та Дрогобицької областей¹¹⁹.

Зростала і кількість терористичних актів проти представників місцевої адміністрації. Якщо в жовтні 1940 р. їх було 15, то у квітні 1941 р. – 38¹²⁰. Радянські органи держбезпеки завдавали ударів у відповідь. Так, за першу половину 1941 р. було ліквідовано 38 груп підпілля ОУН, вбито 82 і поранено 35 членів організації¹²¹.

Отже, у 1939-1941 рр. було в цілому сформовано окремі органи безпеки руху українських націоналістів, від центральної ланки до осередків на всіх організаційних рівнях руху.

Було вироблено основні інструктивні документи СБ, оформлялися основні напрями її роботи в сфері здобування розвідувальної інформації, контррозвідувального забезпечення діяльності ОУН та її підпілля, контролю за членами ОУН, протиборства у міжфракційних стосунках в ОУН.

Особлива роль приділялася СБ в планах розбудови УССД, коли органи СБ повинні були брати активну участь у творенні апарату управління та правоохоронної системи. В цілому ж погляди на функції і методи роботи ОУН базувалися на наріжних постулатах ідеології інтегрального націоналізму і підпорядковувалися основним поточним завданням ОУН.

Примітки

¹ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Револьюційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль, 1994; С.Мудрик-Мечник (член ОУН з 1937 р.), ветеран збройних змагань українських націоналістів і 10-літній заступник Президента Світового Конгресу Вільних Українців в Європі, є провідним зарубіжним історіографом СБ ОУН. Загалом йому належить до 30 книг з історії та сучасних проблем ОУН, історії радянських органів держбезпеки.

² Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УССР // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 66-71; Єфіменко В. Інформативна робота Служби безпеки ОУН (С.Бандери). // Друга світова війна і Україна. Матеріали наук. конференції. – К., 1996. – С. 102-109.

³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, 1968. – Т. 1. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). – Чернівці, 1995. – С. 77.

⁶ За даними Міжнародного Червоного Хреста, лише восени 1919 р. кількість українців, заарештованих та поміщених до концтаборів перевищила 100 тис. осіб (Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 76). Для порівняння зазначимо, що повне населення ЗУНР не перевищувало 6 млн. осіб. Декілька свідчень на користь того, що в цих таборах не панував санаторний режим: «Життя у таборах най-страшніше, – писала 16 вересня 1919 р. польська газета «Робітник». – Табір у Бресті – це ганьба Польщі. Від двох місяців з того табору, в якому знаходиться коло шести тисяч інтернованих, викинуто від 50 до 100 трупів щоденно..., і тут їх пороз'їдали щури». За доповіддю міжнародної комісії в цьому ж таборі «від 10 серпня до 11 вересня загинуло 1124 особи... Цей табір був справжнім «містом смерті» (Цит. за: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 111.

⁷ Книш З. Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1968. – Ч. 1. – С. 124, 141.

⁸ Див.: Сурма. – 1928. – Жовтень-листопад.

⁹ Мірчук П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 22.

¹⁰ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН... – С. 3.

¹¹ Книш З. Власним руслом. – Торонто, 1966. – С. 13, 92.

¹² Там само. – С. 28.

¹³ Там само.

¹⁴ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 77-78.

¹⁵ Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994. – С. 84.

¹⁶ Там само. – С. 118.

¹⁷ Там само. – С. 86.

¹⁸ Там само. – С. 85.

- ¹⁹ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 526-527.
- ²⁰ Там само. – С. 528.
- ²¹ Там само. – С. 546.
- ²² Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 242.
- ²³ Книш З. Варшавський процес ОУН... . – Ч. I. – С. 137.
- ²⁴ Субтельний О. Вказ. праця. – С. 546.
- ²⁵ Ржезач Т., Цуркан В. Разыскиваются... . – М., 1988. – С. 120.
- ²⁶ Там само. – С. 115.
- ²⁷ Книш З. Варшавський процес ОУН. – Ч. 1. – С. 99.
- ²⁸ Там само. – С. 141.
- ²⁹ Субтельний О. Вказ. праця. – С. 546.
- ³⁰ Книш З. Варшавський процес ОУН. – Ч. 1. – С. 98, 142.
- ³¹ Там само. – С. 67.
- ³² Там само. – С. 122.
- ³³ Там само. – С. 128.
- ³⁴ Там само. – С. 65.
- ³⁵ Зберігаються в Центральному Архіві МВС і Адміністрації Республіки Польща. – Ф.К. – 674.
- ³⁶ Ржезач Т., Цуркан В. Розшукуються... . – К., 1989. – С. 79.
- ³⁷ Михайлюк Б. Бунт Бандери. – Б.м., 1950. – С. 50.
- ³⁸ Мірчук П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 296.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Ребет Л. Світло і тіні ОУН. – Мюнхен, 1964. – С. 38.
- ⁴¹ Історія філософії України. – К., 1994. – С. 328-329, 332.
- ⁴² Поліщук В. Гірка правда. – Донецьк, 1996. – С. 77.
- ⁴³ Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С.Бандери. – Львів, 1997. – С. 5.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Стецько Я. Українська визвольна концепція. // Твори. – Б.м., 1987. – Т. I. – С. 18, 20.
- ⁴⁶ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій. – Б.м., б.р. – С. 15.
- ⁴⁷ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 581.
- ⁴⁸ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁴⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7.
- ⁵⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН... . – Т. 1. – С. 567.
- ⁵¹ Мечник С. Під трьома окупантами. – Лондон, 1958. – С. 85.
- ⁵² Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... . – С. 3.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 80.
- ⁵⁵ Там само. – С. 80-81.
- ⁵⁶ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С. 26.
- ⁵⁷ Хто є хто. Політичні портрети. – К., 1991. – С. 60.
- ⁵⁸ Шелюг М. ОУН: сторінки історії. – Житомир, 1997. – С. 10.
- ⁵⁹ Книш З. Перед походом на Схід. – Торонто, б.р. – С. 165.
- ⁶⁰ Там само. – С. 167.
- ⁶¹ Шелюг М. Вказ. праця. – С. 29.
- ⁶² Біла книга ОУН. – Б.м., б.р., – С. 6.
- ⁶³ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁶⁴ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... . – С. 4.

- ⁶⁵ Див.: Книш З. Устрій Організації Українських Націоналістів (Порівняльна студія). – Вінніпег, 1952. – С. 13, 18-19.
- ⁶⁶ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 244.
- ⁶⁸ Біла книга ОУН... . – С. 20.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С. 52-53.
- ⁷¹ Біла книга ОУН... . – С. 68.
- ⁷² Мечник С. Від оприччини до КГБ. – Мюнхен, 1981. – С.274-282; щоправда, інший діяч ОУН – В.Мартинець – висловлює думку про співробітництво П.Кожевнікова з німецькою розвідкою, хоча ця обставина і не була свого часу доведена (Див.: Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. – Б.м., 1949. – С. 329).
- ⁷³ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С.55-56; Біла книга ОУН... . – С.25; це підтверджує і С.Мечник, людина з протилежного табору ОУН. Я.Горбового, пише він, «заломали». Він погодився на співробітництво з НКВД», а його справою про зраду займалася СБ ОУН (Див.: Мечник С. Від оприччини до КГБ... . – С. 235).
- ⁷⁴ Біла книга ОУН... . – С. 19.
- ⁷⁵ Там само. – С. 19.
- ⁷⁶ Ржезач Т., Цуркан В. Вказ. праця. – С. 177.
- ⁷⁷ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С. 91.
- ⁷⁸ Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УСССД // Незалежність України: історичні витоки і перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 67.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 23.
- ⁸⁰ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Револуційної ОУН... . – С. 4.
- ⁸¹ Козанівський Б. Шляхом Легенди. – Лондон, 1975. – С. 265.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20.
- ⁸³ Козанівський Б. Вказ. праця. – С. 265.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 448.
- ⁸⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 118. – Арк. 27.
- ⁸⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2.
- ⁸⁷ Масловський В. Акт 30 червня // Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 78.
- ⁸⁸ Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном... . – С. 9.
- ⁸⁹ Там само. – С. 15-16.
- ⁹⁰ Там само. – С. 12, 18.
- ⁹¹ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 89-90.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 15; Спр. 4. – Арк. 2.
- ⁹³ Там само. – Спр. 55. – Арк. 15.
- ⁹⁴ Козенюк В., Єфіменко В. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само. – С. 68-69.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Там само. – С. 70.
- ⁹⁹ Там само. – С. 70-71.
- ¹⁰⁰ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 23.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 23-24. Кількість осадників дано із членами їх родин.
- ¹⁰² Субтельний О. Вказ. праця. – С. 604.
- ¹⁰³ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 24.
- ¹⁰⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 119-120.

- ¹⁰⁵ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 25.
- ¹⁰⁶ Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України. 1939-1941. // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 49.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 47.
- ¹⁰⁸ Державний архів МВС України. – Ф. 4. – Спр. 15. – Арк. 49.
- ¹⁰⁹ Білас І. Вказ. праця. – Кн. 1. – С. 129.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1.
- ¹¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 11-а. – Спр. 20. – Арк. 17.
- ¹¹² Там само. – Фонд друкованих видань. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 121.
- ¹¹³ Там само. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 58. – Арк. 154.
- ¹¹⁴ Там само. – Фонд друкованих видань. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 122.
- ¹¹⁵ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 88.
- ¹¹⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 72.
- ¹¹⁷ Козанівський Б. Вказ. праця. – С. 121, 134.
- ¹¹⁸ Ржезач Т., Цуркан В. Вказ. праця. – С. 51-52.
- ¹¹⁹ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 23. – Арк. 51.
- ¹²⁰ Там само. – Ф. 3. – Оп. 8. – Спр. 665. – Арк. 122.
- ¹²¹ Там само. – Ф. 16. – Оп. 35/51. – Спр. 8. – Арк. 1.

(Далі буде)